

ЗДЕНКА РИБАРОВА, *Палеословенистички студии*. Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«, Скопје 2009., 275 стр.

Knjiga je objavljena kao 63. u nizu *Посебни изданија*. U njoj je sabrano trinaest za ovu prigodu manje ili više prerađenih paleoslavističkih studija što ih je autorica objavljivala od 1970. do 2008. godine na češkom, makedonskom i hrvatskom jeziku te dvije nastale na temelju njezinih poslijediplomskih predavanja održanih na Filološkom fakultetu »Blaže Koneski« Sveučilišta »Sv. Kiril i Metodij« u Skoplju 1999. godine. Kako sama ističe u predgovoru, radovi su rezultat njezina dugogodišnjega istraživanja starocrkvenoslavenskih i crkvenoslavenskih, posebno makedonskih spomenika. Ono uključuje i rad na rječniku koji je pod naslovom *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* počeo izlaziti u Skoplju na samom kraju prošloga stoljeća, a kojemu je Zdenka Ribarova glavna urednica. Knjizi su dodani sažetci na makedonskom i engleskom jeziku, popis literature i izvora, popis kratica i bilješke o objavljenim radovima.

U središtu su pozornosti Zdenke Ribarove tekstovi neposredno ili posredno povezani s Ohridskom književnom školom. Najraniji rad, *Првлог кон анализата на Охридските ливчиња (9–27)* posvećen je *Ohridskomu evanđelju (Ohridskim listićima)* – glagoljičnomu fragmentu koji je 1845. pronašao Grigorovič, a prvi izdao Sreznjevski 1866. godine (drugo izdanje: Grunski 1906; treće izdanje: Iljinski 1915.). Nakon temeljite paleografske i jezične raščlambe autorica može ponoviti s Iljinskim da je jezik fragmenta arhaičniji od pisma te da u njemu nema većih odstupanja od norme zastupljene u spomenicima kao što su *Zografsko* ili *Assemanijevo evanđelje*. Tekstološka analiza polazi od mjesta na kojima se *Ohridsko evanđelje* razlikuje od svih kodeksa, a zatim se iznose primjeri slaganja samo s jednim tekstom. Najveća je sličnost s *Assemanijevim evanđeljem*. Mjesta podudarna sa *Zografskim* ili *Marijinskim evanđeljem* autorica drži mogućim ostatcima prvotnoga prijevoda izbornoga evanđelja koji se dobro sačuvao u četveroevanđeljima. Sve upućuje na zaključak da je prapredložak fragmenta blizak onomu izbornoga *Assemanijeva evanđelja*, ali veza među njima nije izravna. Geneza *Ohridskih listića* pretpostavlja više prijevosa i novih prerada. Odnos među najstarijim evanđeljima u članku je prikazan i tablično. Na kraju autorica oprezno izriče mogućnost da je ovaj kanonski spomenik

nastao »во македонска средина со блиски контакти со хрватската« (26).

Hrvatska inačica drugoga priloga, *Од проучувањето на императивот во старословенскиот јазик: Одречниот императив во старословенскиот јазик во споредба со други словенски јазици, со акцент врз чешкиот* (29–71) otisnuta je 1972. godine u 22. broju časopisa *Slovo*. Riječ je o važnom, široko zasnovanu radu u kojem se, među ostalim, po prvi put upozorava na pojavu nesvršenoga vida u izricanju zabrane već u starocrkvenoslavenskom jeziku. Na nj se prirodno nadovezuje treći, *Од историјата на императивните форми во македонскиот јазик* (73–80). Autoričinu pozornost privukle su morfološke mijene što ih imperativ iskazuje u makedonskim (uglavnom evandeoskim) tekstovima iz 12.–14. stoljeća u usporedbi s kanonskim starocrkvenoslavenskim spomenicima. Na djelu su analoški procesi koji u konačnici vode prema pojednostavljenju imperativne morfologije: širenje nastavka za 2. l. mn. *-ête* na račun nastavka *-ite* i obrnuto, uopćenje nastavka *-ite*. Prvi je svojstven brojnim makedonskim rukopisima, ponajprije onima iz središnjih područja, a zahvaća neke glagole III. razreda (pa i IV., kao i atematske). Drugi je najjasnije izražen u sjevernomakedonskim tekstovima i pogađa glagole I. i II. razreda, koji dobivaju nastavak *-ite*, a taj se nastavak širi i na neke glagole III. razreda.

Četvrtomu članku, *Кон адвербијализацијата на пледлошките конструкции во македонските црковнословенски текстови* (81–87) predmet je tvorbeni postupak kojim iz prijedložnih izraza u makedonskom crkvenoslavenskom jeziku preobrazbom nastaju nove riječi – prilozi. Iz njih se dalje na isti način mogu tvoriti novi prilozi, što pokazuje da je proces otvoren. Plodnost takve tvorbe autorica tumači raspadom sintetičke deklinacije i komunikacijskim potrebama. Bez pomoći fonoloških i morfoloških pokazatelja teško je odrediti je li koji prijedložni izraz već adverbijaliziran ili nije.

U studiji pod naslovom *За правописните норми и традицијата во ракописите од македонската редакција на црковнословенскиот јазик* (89–95) autorica traga za zajedničkim pravopisnim tendencijama u makedonskim rukopisima od 12. do 15. stoljeća. Brojnost kulturnih središta u srednjovjekovnoj Makedoniji zrcali se u raznolikosti pravopisnih normi. Ista grafička rješenja koja se unatoč tomu ipak prepoznaju u tim ćiriličnim spomenicima djelomice se mogu objasniti utjecajem glagoljice, što je znak

povijesnoga kontinuiteta makedonske crkvenoslavenske pismenosti. U članku se prikazuju grafijska sredstva za bilježenje glasa *j* i nazalnih vokala, distribucija grafema ѣ i ѧ i sl.

Kako se razabire već iz naslova šestoga priloga, *Црковнословенските текстови како извори за историјата на македонскиот јазик* (97–104), crkvenoslavenski tekstovi (u ovom slučaju makedonski) mogu poslužiti i kao izvor za proučavanje povijesti govornoga (narodnoga) jezika. Strukturu makedonskoga crkvenoslavenskoga kao književnoga jezika određuju tri tipa obilježja. *Knjiška obilježja*, kao što su zamjenica иже u ulozi člana ili dativ apsolutni, u govornom jeziku posve izostaju. *Hibridna obilježja* temelje se na govornom jeziku (dijalektu), ali u književnom doživljavaju promjene. Primjer su za to participi koji već u starocrkvenoslavenskom jeziku izražavaju sintaktičke odnose nepoznate govornomu jeziku. Među *obilježja govornoga jezika* tipična za makedonsku redakciju autorica ubraja odsutnost prejotacije, čuvanje nazala i njihov samostalan razvoj, različit od razvoja jerova. Obilježja posljednjega tipa razlikuju se s obzirom na mjesto i vrijeme nastanka. U radu se osvjetljuje odnos između makedonskoga crkvenoslavenskoga i govornoga jezika na različitim jezičnim razinama: morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj.

U sedmoj i osmoj studiji, *Источнословенски предлошки на македонските ракописи* (105–112) i *Русизми во Радомировото евангелие* (113–121), prikazan je utjecaj istočnoslavenskih na makedonske rukopise. Postignuća do kojih su dovela dosadašnja istraživanja višestruka su: prvo, povećan je broj izvora s nesumnjivim tragovima istočnoslavenskih predložaka; drugo, pokazuje se da korijeni ruskoga utjecaja na razvoj makedonske pismenosti sežu do najranijega vremena, kada je u Makedoniji još živa uporaba glagoljice. Takav je smjer utjecaja razumljiv kada se zna da su povijesne prilike u 11. i 12. stoljeću Kijevskoj Rusiji omogućile procvat, dok su one na slavenskom jugu bile krajnje nepovoljne; treće, utvrđeno je da je ruski utjecaj najjači u 13. i 14. stoljeću, kako to pokazuju *Vračansko evanđelje*, *Stanislavov prolog*, *Evanđelje popa Jovana*, *Dobrejšino evanđelje*, zatim *Lobkovski parimejnik*, *Makedonsko četveroevanđelje*, *Orbelski i Hludov triod* i dr. Autorica predočuje čitateljima brojne istočnoslavenizme u makedonskim tekstovima: pravopisno-fonološke, morfološke, leksičke, pa i semantičke. Onima u *Radmirovu evanđelju* posvetila je poseban članak.

U drukčije odnose ulaze srednjovjekovni makedonski rukopisi s hrvatskima. O njima se raspravlja u devetoj studiji, *Кон најстарите контакти меѓу македонската и хрватскоглаголската писменост* (123–133). O tome je već 1987. godine u doba prvoga objavljivanja spomenutoga teksta (njegove kraće verzije) postojala bogata literatura, koja se s vremenom, dakako, povećala. Ali osnovno pitanje o prvim susretima Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture, da se poslužim naslovom rada Ivanke Petrović iz 1988. godine, ni do danas nije u svim pojedinostima dobilo konačan odgovor. Nasuprot *sjeverozapadnoj, moravskoj teoriji* – kojoj u prilog idu brojni leksički, morfološki i sintaktički arhaizmi koji upućuju na prastare predloške povezane s ćirilometodskim prijevodima kao i odsutnost promjena svojstvenih kasnijim ćirilničnim tekstovima – stoji *jugoistočna teorija*. Njezini pak zastupnici u prvi plan stavljaju tragove veza s pismenošću Ohridske škole. *Kompromisna teorija*, kojoj se priklanja i Zdenka Ribarova, ranu hrvatskoglegoljsku pismenost vidi kao simbiozu kulturnih utjecaja iz tih dvaju središta. U svakom slučaju, utjecaj bizantske, bugarsko-makedonske kulturne sfere zamjetan je i na hrvatskoglegoljskim tekstovima, ne samo biblijsko-liturgijskima nego i apokrifnima i hagiografsko-legendarnima. Među glavnim spomenicima s pomoću kojih autorica dokumentira složene odnose među dvjema srednjovjekovnim književnostima, makedonske i hrvatske, jesu psaltir (među kojima komentirani *Fraščićeve psaltir* prepisan s makedonskoga predloška zauzima posebno mjesto), zatim *Mali proroci* i *Daniel* te na kraju apokrifna *Djela apostola Andrije i Mateja u gradu ljudoždera*. Govoreći o hrvatskoglegoljskim biblijskim tekstovima upozorava, dakako, i na mlađe ispravke prema *Vulgati*.

Preostalim je priložima zajednička usmjerenost prema leksiku. I tu su predmetom autoričina zanimanja i hrvatskoglegoljski pisani spomenici, kao u desetom po redu članku naslovljenom *Кон прашањето за соодносот на паримејниот и бревџарскиот текст* (135–143). U hrvatskoglegoljskim su liturgijskim knjigama, posebno u brevijarima, sačuvana starozavjetna čitanja različita postanja. Za paleoslavistiku je izazov odgovor na pitanje kakav je odnos hrvatskoga crkvenoslavenskoga prema najstarijem prijevodu nastalom u Moravskoj, zastupljenom u parimejniku. Poznato je da pojedina parimejna čitanja u hrvatskoglegoljskim knjigama ne predstavljaju prijevod s grčkoga, dok je za neke tekstove ustanovljeno da su utemeljeni

na grčkome iako nikada nisu bili dijelom parimejnika. U njima ima i tragova punoga metodijevskoga prijevoda, a katkada se može potvrditi i poznavanje komentiranoga, simeonovskoga. U radu se leksičke varijante iz odabranih ćirilčnih parimejnika – od kojih su dva makedonska: *Grigorovičev* iz 12./13. i *Lobkovski (Hludov)* prepisan 1294.–1320. i jedan ruski: *Zaharijin* – uspoređuju s tekstem hrvatskoglagoljskoga brevijara (posebno *Brevijara Vida Omišljanina*), s dvostrukim ciljem: da se što bolje osvijetli kontinuitet tradicije parimejnoga prijevoda i njegova sudbina na hrvatskome tlu te da se utvrdi najstariji leksički sloj sačuvan kako u makedonskoj, tako i u hrvatskoj pismenosti.

Jedanaesto poglavlje, *За неколку христијански термини во македонските црковнословенски текстови во споредба со хрватскоглаголските* (145–151) zasniva se na korpusu za izradu dvaju crkvenoslavenskih rječnikâ o kojima se (osobito o prvom) više govori u 14. i 15. poglavlju knjige. To su *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* i *Рјечник crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Leksikografska raščlamba kršćanskih termina: въсемо҃гы, отъпоустити, отъдати (грѣхъ), ветъхъии (новъии) законъ, неприназнь, старъии зълодъии, зълодъии otkriva da izrazi koji u makedonskom crkvenoslavenskom jeziku predstavljaju arhaizme u hrvatskom to ne moraju uvijek biti. Drugim riječima, svaka jedinica dobiva pravo značenje tek u sklopu čitavoga jezičnoga sustava.

I za dvanaesti rad, *Паримејната лексика во македонскиот црковнословенски речник* (153–167), Ribarova se poslužila građom za *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*. U leksičko blago toga rječnika ulazi i parimejni leksik, ali ne samo onaj iz *Grigorovičeva* (12./13. st.) i *Lobkovskoga parimejnika* (1294.–1320.), nego i iz dvaju trioda iz druge polovice 13. stoljeća, *Orbelskog* i *Hludovog*, kao i iz *Vataškog mineja* iz 1453. godine. Autorica nam predočuje primjere iz kojih je razvidno kako parimejni tekst često donosi lekseme nepoznate drugim književnim rodovima ili pak omogućuje leksikografsku obradu riječi za čiju semantiku oni ne nude dovoljno podataka. Čitatelji *Slova* s ovim su se radom upoznali 2008. godine u broju 56–57 u nešto kraćoj, češki pisanoj verziji.

Slijedi studija *Лексиката на тропарите во Григоровичевиот паримејник во споредба со други текстови* (169–179) s tabličnim pre-

gledom tropara u pet crkvenoslavenskih spomenika na kraju. Parimejnik uz starozavjetna čitanja sadrži i druge tekstove povezane s njegovom liturgijskom ulogom, među njima i tropare. Zahvaljujući himničnu karakteru i novozavjetnoj tematici, leksik tropara katkada iskazuje i neke posebnosti, kako u popisu riječi tako i u njihovoj semantici. Autorica je kao glavni korpus odabrala tropare u *Grigorovičevu parimejniku* i usporedila ih s onima u *Lobkovskom* i *Zaharijinu parimejniku*, te u *Orbelskom* i *Hludovu triodu*. Provedena raščlamba pokazala je da tropari u *Grigorovičevu parimejniku* – jednako kao i parimije – čuvaju arhaične crte, često i moravizme. U većoj ili manjoj mjeri to vrijedi i za ostale promatrane tekstove.

Posljednja dva rada otisnuta su po prvi put, pa zaslužuju opširniji osvrt. Uz to što iznosi problematiku povezanu s radom na rječniku jedne od redakcija crkvenoslavenskoga jezika, studija *Палеословенистичката лексикографија и концепцијата на Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* (181–198) nudi i iscrpan pregled paleoslavističke leksikografije od polovice 19. stoljeća do u naše dane. Na njezinu početku stoji Miklošičev *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti* objavljen u Beču 1850. godine. U njemu je, kao i u izdanju iz 1862.–1865., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, zanemarena vremenska i teritorijalna raslojenost najstarijega slavenskoga književnoga jezika, koji još nosi naziv *slovenski*, u skladu s tada vladajućom panonskom teorijom o njegovoj govornoj osnovici. Za rječnik su ekscerpirani tekstovi ruske, bugarske, makedonske, srpske i hrvatske redakcije, a od kanonskih spomenika zastupljeni su samo u to doba poznati *Suprasalski zbornik* i *Kločev glagoljaš*. Autorica zaključuje kako je taj rječnik unatoč tomu što je metodološki zastario i danas nezamjenjiv jer »представува досега единствен црковнословенски речник кој на едно место ги обработува зборовите од различни редакции на црковнословенскиот јазик« (184). Od 1858. do 1861. izlazi u Petrogradu *Словарь церковнославянского языка* A. H. Vostokova, koji građu crpi i iz prvoga Miklošičeva rječnika da bi potom i sam Miklošiču poslužio u izradi drugoga. Iz istoga je razdoblja i *Речник из књижевних старина српских* (Beograd 1863.–1864.) čiji je autor Đuro Daničić namjeravao napisati povijesni rječnik srpskoga jezika, a ne starocrkvenoslavenskoga ili crkvenoslavenskoga. Stoga za svoju građu nije uzimao srednjovjekovne teološke, liturgijske i biblijske prijevode ili prije-

vodnu beletristiku nego izvornu građu, kakva su po njemu djela sv. Save ili *Dušanov zakonik*. Štoviše, iz starih izvora selektivno je odabirao samo narodni leksik. Još jedno značajno leksikografsko djelo, koje se pojavilo na razmeđu 19. i 20. stoljeća, *Материалы для словаря древнерусского языка* (1893.–1903.), zamišljeno je kao povijesni rječnik narodnoga jezika. Za razliku od Daničića, njegov autor I. I. Sreznjevski »своего дело го смета за речник на народниот и црковниот јазик« (185). Iako autor nije uzimao u obzir najstarije izvore, njegov rječnik sadrži mnoštvo riječi s očuvanom starocrkvenoslavenskom normom, koje su u nj ušle iz staroruskih tekstova nastalih u 11. i 12. stoljeću. Dvadeseto je stoljeće iznjedrilo više starocrkvenoslavenskih i crkvenoslavenskih rječnika. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* iz 1955. (autori: Sadnik i Aitzetmüller) mnogo je više od pomagala pri čitanju najstarijih tekstova, kako bi se moglo zaključiti iz njegova naslova. Vrijednost mu povećavaju i dva dodatka: odostražni i etimološki rječnik. Za razliku od dosad spominjanih, ovaj rječnik navodi riječi u latiničnoj transliteraciji i abecednim redom. Nakon njemačkoga naslova slijedi i jedan engleski: *Material Towards the Compilation of a Concise Old Church Slavonic – English Dictionary* (New Zealand, 1978.) autora A. Lysaghta. Dopunjeno izdanje izašlo je u Beču 1987. godine s izmijenjenim naslovom: *Old Church Slavonic (Old Bulgarian) – Middle Greek – Modern English Dictionary*. U suvremeno koncipiran *Старославянскиѝ словарь (по рукописям X-XI веков)* autorâ E. Bláhove, R. M. Cejtlin i R. Večerke (Moskva, 1994.) ugrađena je, prema autoričinu svjedočenju, ne samo kartoteka na temelju koje je prije spomenutoga rječnika pripremljen i tiskan četverosveščani *Slovník jazyka staroslověnského* (1958.–1998.), nego i golemo iskustvo što su ga E. Bláhova i R. Večerka stekli radeći na *Slovníku*. Autori su nastojali da u građu budu uključeni svi poznati kanonski spomenici (ali samo oni, a ne rani predstavnici redakcija). Dostupni novopronađeni rukopisi (novi dijelovi *Sinajskog psaltira* i *Sinajskog euhologija*, *Vatikanski palimpsest* i *Sinajski palimpsest*) naći će svoje mjesto u ponovljenom, praškom izdanju. Slijedi iscrpno izvješće o još jednom rječniku izrađenu na kanonskoj građi. To je *Старобългарски речник*, kojega je prvi dio (A-H) izašao u Sofiji 1999. godine. Ne ulazeći u pojedinosti istaknimo tek zanimljiv podatak da je u nj ušla i epigrafska građa. Počasno mjesto među svim rječnicima o kojima je riječ u ovoj studiji pripada već spomenutu *Slovníku*

jazyka staroslověnského. Na izradi toga jedinstvenoga djela koja je započela pod vodstvom Josefa Kurza 1943. godine iskazalo se više naraštaja čeških znanstvenika. Rječnik se ne ograničuje na najstarije izvore, već obuhvaća i crkvenoslavenske prijepise različitih redakcija od 11. do 17. stoljeća za koje se pretpostavlja da predstavljaju ćirilometodsku tradiciju. Na *Slovník* se imao nadovezati tezaurus crkvenoslavenskoga jezika svih redakcija. No ta inicijativa postavljena na Četvrtom međunarodnom slavističkom kongresu u Moskvi 1958. godine u praksi se pokazala prezahtjevnom i stoga nije zaživjela. Ipak, ona je potaknula rad na redakcijskim rječnicima u više slavenskih sredina. Njegovi su plodovi *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* koji od 1991. izlazi u Zagrebu (izdavač je Staroslavenski institut), *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* (prvi sveščić pojavio se 2000. u Skoplju) i *Српскословенски речник јеванђеља* najavljen 2007. godine oglednim sveščićem. Konceptijski se od *Slovníka jazyka staroslověnského* udaljuje *Словарь старославянского языка восточнославянской редакции X-XIII вв.* Crkvenoslavenska sastavnica prisutna je u još dva istočnoslavenska rječnika. To su *Словарь древнерусского языка XI-XIV вв.* i *Словарь древнерусского языка XI-XVII вв.*

Na kraju članka autorica uz konkretne primjere ukratko ocrtava glavne postavke i iskustva pri izradi rječnika kojemu je posvećeno čitavo iduće poglavlje, *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* (199–219). U njemu se prvo opisuju povijesne okolnosti u kojima je rječnik nastajao i njegovo mjesto među sličnim leksikografskim djelima. Evo ukratko najvažnijih datuma: 1964. započinju pod vodstvom R. Ugrinove-Skalovske pripremni radovi na rječniku; 1978. objavljena je *Пробната свеска*; 1985. izdan je *Индексот кон Речникот на македонските библиски ракописи* (tom je prigodom azbučna kartoteka temeljito redigirana); 2000. rječnik počinje izlaziti. Pri izboru korpusa gledalo se da budu zadovoljena tri načela: kronološko, teritorijalno i žanrovsko, a velika pozornost posvećena je i načinu ekscerpiranja. Glavna urednica *Речника* posebno naglašava nužnost dobra poznavanja svake pojedinosti jezičnoga sustava koji se opisuje, jer su podatci – leksički i gramatički – nepotpuni. Kada je riječ o rijetkim leksemima, neki su od njih takvi zbog ograničenosti izvora, drugi su knjiški (često kalkovi s grčkoga), a treće, *ареално маркираните*

лексички единици (208) autorica dalje razvrstava u skupine. Osvrće se i na utjecaj grčkoga jezika, koji je najzamjetniji upravo na leksičkoj (i sintaktičkoj) razini, a zatim potanko obrazlaže način rječničke obrade kao i raznolike probleme povezane s njome. Taj će dio biti zanimljiv i poticajan svakomu tko se ikada okušao u leksikografskome radu. Na kraju autorica ističe važnost rada na makedonskom crkvenoslavenskom rječniku za makedonsku paleoslavistiku. Ona se među ostalim ogleđa u činjenici da je 1963. godine u sklopu Instituta za makedonski jezik osnovan Odjel za povijest makedonskog jezika, u kojem se ubrzo razvila živa znanstvena djelatnost. U Odjelu je pohranjena dragocjena kartoteka od 750 000 klasičnih listića, proširena u novije doba i elektronski obrađenom građom.

Prave dosege knjige moguće je dokučiti tek u izravnu doticaju s njome, ali već se iz prikaza razabire širina i isprepletenost tema. Kao i ostali radovi ove vrsne znanstvenice, i ovi su izniman prinos paleoslavistici i uopće slavistici. Stoga je hvale vrijedan napor izdavača da ih ukoričene približi svim zainteresiranima bez ozbzira na to jesu li se već, i u kojoj mjeri, susretali s njima.

JASNA VINCE